

FIKIHTA SEDD-U BABİ'L-İÇTİHAT VE KIYAS BAĞLAMINDA YORUMU SINIRLANDIRMA ÇABALARI

Abdurrahman CANDAN*

Özet:

Fikhî yorum; Kur'ân ve sünnetin özgül dil yapısında içkin bulunan geniş mananın, dilbilimsel ve semantik özelliklerinden de istifade edilerek bütüncül amaç ve gayeye aykırı olmayacak şekilde ortaya çıkarılması süreci için kullanılmaktadır. Kısmen taabbudî yönü bulunan temel referans metnlerinin yorumlanarak anlaşılma çabası, değiş(tiril)me, manipüle edilme, anlamının kaybolması vb. endişelerle birtakım yöntembilimsel ve diğer daraltıcı araçlarla sınırlandırılmıştır. Dilsel kurallar, takyid, tahsis, te'lif vb. araçlara, genel kabul gördüğü ve gereklilik arz ettiği düşüncesiyle değinilmemiş sadece, kıyas ve içtihat kapısının kapanmışlığı meselesinin sınırlandırıcı boyutuna işaret edilmiştir.

Yöntem birliğinin temin edilmesi gayesiyle fikhin içtihat boyutu, İmam Şâfî tarafından kıyasa indirgenerek, içtihat imkânlarının sınırlandırılması hedeflenmiştir. Bunun yanında, bir yaklaşıma göre sadece mutlak içtihat, diğer yaklaşıma göre ise genel içtihat imkânlarının önü "seddu babi'l-içtihat" anlayışı çerçevesinde kapatılarak fikhin dinamik yönü olan yorum imkânları sınırlandırılmaya çalışılmıştır.

Tarih boyunca bütün insanlığa hitap eden İslâm'ın, bu vasıflarını koruyabilmesi için, muhatap kitleye usûlî yöntemlerle birlikte beşerin ontolojik yapısıyla ilişkisi bulunan yorumun güncelleştirilmesinin faydalı olacağına işaret edilmiştir. Bunun uygulanması, dinin ferdileştirilerek buharlaştırılması veya vicdanî boyuta indirgenerek hayatın dışına çıkartılmasından ziyade muhataplarının zihin ve algılarını zorlayabilecek teorik bir durum taşıyabileceği risklere işaret edilmiştir. İçtihat, maslahat, makâsıd, mana, te'vil, tefsir, mezhep, rahmet geleneği olan bir dinin mensuplarının taabbudî alan dışında kalan konuları, bütün zamanlarda İslâm'ın bütünlüğü içinde

* Doç. Dr, K.Ü. İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi. e-mail, abdurrahmancandan5@hotmail.com

yorumlama imkânlarının olması, zihinsel ve pratik alanda yeni ufuklara kapı aralayacaktır.¹

Anahtar kelimeler:

Kıyas, İctihad, içtihad kapısı, İmam Şâfiî, maslahat, mana.

**THE CLOSING OF RESOLUTION DOOR AND ATTEMPTS
TO LIMIT INTERPRETATION IN THE CONTEXT OF ANALOGY IN FIQH**

Abstract:

Islamic law interpretation is used in the process of revealing the comprehensive meaning existing immanently within the specific linguistic pattern of the Qur'ân and Sunnah without conflicting with the integrated objective and purpose by also taking advantage of the linguistic and semantical characteristics. The understanding effort by interpreting fundamental reference texts having partially wors hip aspects has been limited by several methodological and other contractionary instruments based on concerns such as change/being changed, being manipulated, loss of meaning. The instruments like linguistic rules, encumbrance, allocation, copyright were not touched upon considering that in general they had been adopted and needed; it was pointed out only that the limiting dimension of the problem that comparison and jurisprudence had been closed.

In order to assure the methodological unity, it was aimed at limiting jurisprudence opportunities by reducing the jurisprudence dimension of the fiqh to comparison by İmam Şâfiî. Besides, in accordance with an approach, it was attempted to limit the interpretation opportunities being the dynamic aspect of the fiqh by blocking the general jurisprudence opportunities under the framework of the thought of "seddu babi'l-ictihat" (obstruction of the gate of jurisprudence).

In order for Islam, which addresses all humanbeings living in all ages and places, to maintain these characteristics, it was mentioned that it would be beneficial to update the interpretation having the relationship with ontological

¹ Bu makale 2017 yılında Malatya'da düzenlenen "*İslâm ve Yorum Sempozyumu*" nda, tarafımdan sunulan tebliğın genişletilmiş halidir.

structure of humankind together with the procedural methods for the mass being addressed. Risks that would be brought by a theoretical situation which will force the minds and perceptions of the addressees are pointed out rather than its implementation, vaporization of the religion by individualization or reducing it to conscientious dimension. It will open out new horizons in the intellectual and practical fields for the members of a religion that has the tradition of jurisprudence, affairs, reasoning, meaning, gloss, commentary, creed and mercy to have always opportunities in accordance with the integrity of Islam to interpret the issues outside the field of worship.

Key words:

Comparison, Jurisprudence, Gate of Jurisprudence, İmam Şâfiî, maslaha, meaning.

Giriş

Fıkıh; insanların karşılaştıkları problemlere uygun çözüm önerileri sunma, toplumları hak ve adalet çerçevesinde yönlendirme çabası içinde şekillenmiştir. Sahabe döneminden itibaren mananın tespiti, içtihat, istidlal yöntemleri, tefakkuh vb. isimlendirmeler altında bu yönde gayret gösterilmiştir.

İlk dönem fakihler, naslarda yer alan hükümlerin amaçları ve konuluş gerekçeleri üzerinde düşünmüş, fikhın güncelliğini temin etmeye ve ortaya çıkan yeni konulara yönelik çözüm önerileri sunmaya çalışmışlardır.² Bu dönemlerde ortaya konulan öneri ve uygulamalara yönelik çerçeve belirleme ve sınırlandırma getirme çabaları oldukça esnek, yalın ve sade iken zaman içinde formel bir hal almıştır. Temel kriterler farklı isimlendirmelerle de olsa genel anlamda makâsîdu’ş-şeriâ olarak bilinen genel prensipler çerçevesinde belirlenirken tarihi süreçte usul-i fikhın tespit edilen temel başlıkları altında yer alan esaslar uygulanmıştır.

Nüfusun artması, eğitim imkânlarının farklı oluşu, değişik unsurların Müslüman toplumlara katılması, dini koruma refleksinin artması, istismar eğiliminin oluşması, toplumda hukukî istikrar ve güven ortamını sağlama düşüncesinin yaygınlaşması, genişleyen Müslüman beldeler arasında yargı birliğini sağlama

² Ayten Erol, "Maslahat Bağlamında İslâm Hukuku'nun Değişim ve Gelişim Metodolojisi", *İslâmî İlimlerde Maslahat*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2017, s. 21.

ihtiyacının doğması gibi nedenlerle içtihat ve tafakkuh çabasının zabt-u rabt altına alınması düşüncesi oluşmuştur. Bu maksatla naslardan hüküm çıkarma ameliyesini sistematize etme, anlaşılabilir usûlî kaidelere bağlayarak kişisellikten kurtarma yönünde Emevilerin son döneminden itibaren ciddi seslendirmeler olmuştur. Bu anlamda hukuk uygulamalarının karmaşık olduğu, yeknesaklık ve uygulanabilir bir usûle ihtiyaç olduğu düşüncesinden hareketle içtihat ameliyesi sınırlandırılarak formel hale getirme çabaları artmıştır.

Bunun için içtihadın kıyasa dönüştürülmesi, içtihat kapısının kapanması, istihsan anlayışının belirli bir çerçeve içinde sınırlandırılması, literal anlamın öncelenmesi vb. yöntemler benimsenmiştir. Anılan çerçeve belirleme arayışlarının herbiri, keyfiliği durdurmak ve içtihat sürecini düzenleme amacı gütmüştür. Zaman içinde iyi niyetle ortaya konulan yorumu sınırlandırma, kayıt altına alma arayışı özgün fihhi düşünce ve farklı içtihat alanını oldukça azaltmıştır.

I İctihadın Kıyasa Evrilmesi

Yorumun ne olduğu, sınırları, yöntemleri, bunların bilinmesinin yorum yapabilmek için yeterli olup olmadığı konuları hep tartışmaların gündemi olmuştur. Kur'ân ilimlerinde yorum için tefsir, te'vil kavramları kullanılırken, hadis ilimlerinde şerh kavramı daha yaygındır. Fıkıh ilminde ise daha çok içtihat tabiri kullanılmaktadır. Hukukta yorumdan kast edilen mana göz önünde bulundurulduğunda, fıkıhta içtihat için kastedilen mananın temel kaynaklar ve bazı kayıtlar dışında neredeyse birebir örtüştüğü görülecektir.³

³ Modern hukukçularından bazılarının yorum tanımları şu şekildedir: 1- "Hukukta kaynak teşkil eden bir metnin anlam ve kapsamını belirlemek amacı ile kanun koyucunun iradesinin ne olduğunu anlamak için yapılan fikrî ameliyedir." Sulhi, Dönmezer, ve Sabri Erman, *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku*, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1997, s. 171. 2- "Bir kanunun açık olmayan, anlaşılamayan, gerçek anlamını tayin ve tespit etmek için yapılan çalışmalardır." (Bülent, Köprülü, *Medeni Hukuk-Genel Prensipler-Kişinin Hukuku*, İÜHF Yayını, İstanbul, 1984, s. 98. 3- "Yorum, bir hukuk kuralının gerçek anlamını ve kapsamını bulmak için yapılan işleme verilen addır." (Aydın, Zevkliler, *Medeni Hukuk-Giriş ve Başlangıç Hükümleri*, Savaş Yayınları, Ankara, 1992, s. 79; Ayten Erol, "Toplumsal Değişim ve Gelişimde İslâm Hukuku'nun İctihat Aracı Olarak Mürsel Maslahatlar (Mesâlih-i Mürsele)", *İslâmî İlimlerde Maslahat*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2017, s. 286.

İslâm Hukukçularının içtihat tanımlarının da genellikle, "Nassın bulunduğu yerlerde nassın lafız ve mânasından hareketle, nassın bulunmadığında da çeşitli istinbat metotları kullanılarak şer'î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşma çabasının genel adı." suretinde olduğu görülür. (Bkz. Apaydın, "İctihad", *DİA*, XXI, 432-445)

Hukukta kanun metinleri esas alınırken, fıkhıta nasslar esas alınmaktadır. Bu itibarla yorum yerine daha çok içtihat kavramı kullanılacaktır.

Asr-ı saadet döneminden itibaren başlayan içtihat faaliyeti, tabiin ve onlardan sonraki dönemlerde gelişerek devam etti. Özellikle daha yoğun olarak Kufe ve Irak'ta bulunan ehl-i re'y'in bu gelişime belirgin katkısı oldu. Söz konusu gelişim sürecinde uygulamada görülen bazı sıkıntılar, ortak düşünce arayışı, istismarlar, bir takım kelâmî tartışmaların beraberinde yöntem arayışlarını da getirdi.

İslâm hukukunun normatif esasının kaynakları Kur'ân-ı Kerim ve Sünnettir. Bu temel esaslar üzerinde icmâ tartışılmaz bir şekilde kabul görmüş, kıyas ise neler üzerinde tartışmanın/ihtilafın caiz olduğunun bir yansıması işlevini görmüştür. Bu yöntem ile müzakere ve tartışmalar, ittifak edilene dayanılarak, ihtilaf edilmesi caiz olan hususlar üzerinde cereyan eder. İhtilafın da bir sınırının olması bağlamında bağlayıcı, yani herkesin tasvip edebileceği bir usûlü olmalıdır. Bu usûlün de, bilinenden hareketle bilinmeyenin hükmünü belirlemek anlamında olan kıyas kabul edilerek yeni bir yapılanmaya gidilmiştir. Kıyas, bir yöntem olarak -isimleri değişik de olsa- üzerinde ittifak olduğu için, Kitap ve Sünnet gibi kabulünde icmâ hasıl olmuştur. Bunun dışındaki diğer yöntemler ise üzerinde ihtilaf edilmesi caiz olan alanlar olarak tartışmaya açıktır.⁴

Çalışmamızda ehl-i re'y ile ehl-i hadisin kıyas ile ilgili kelâmî tartışmaları göz ardı edilerek sadece İmam Şâfiî'nin sünnet ve kıyasa vurgu yaparak geliştirdiği metodoloji ve içtihada getirdiği yeni boyuta işaret edilecektir. İmam Şâfiî genel anlamda nasların açıklanmasını beyan başlığı altında, içtihadı nasların açıklama türlerinden biri olarak kabul eder. Ona göre içtihat ile ulaşılan hüküm doğrudan nassda yer almıyorsa da emare/işaret olarak mevcuttur. Müçtehit emareleri tespit için içtihat bulunur. Hangi emarelerin nasıl tespit edileceği ve nasslarla irtibatının nasıl olacağı ise içtihadın temelidir. İmam Şâfiî er-Risale'de kendine has bir üslûpla: "*Kıyas nedir? İctihad mıdır? Yoksa kıyas ve içtihat ayrı şeyler midir? Dedi. Ben de, onlar bir anlama gelen iki terimdir, dedim. O*

⁴ Tahsin, Görgün, "*İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi*", İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi: 46, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 685. Tartışmalı İlmî ihtisas Toplantılar Dizisi: 1.

halde birleştikleri nokta nedir? Diye sordu. Şöyle dedim: Müslümanın karşılaştığı her olayın kesin bir hükmü vardır ya da ona gerçekte, bir işaret (delalet) bulunmaktadır." Eğer belli bir hükmü varsa, Müslümanın ona uyması gerekir. Eğer belli bir hüküm yoksa içtihat yoluyla ona özde bir işaret aranır. Bu içtihat da "kıyas"tır."⁵ Yine bu bağlamda şunları ilave eder: "Bir kişi hakkında kendi bilgimize göre ve başkasının bilgisine göre farklı hükümler vermek durumunda olmuyor muyuz? Dedim. Evet, hepiniz bilginize göre onun hakkında bir hüküm veriyorsunuz, dedi. Ben de, şöyle devam ettim. Biz de, bağlayıcı bir hüküm bildiren nass bulunmayan konularda aynı şekilde hareket ettiğimizi söyledik. Kıyas ile içtihat yapılmasını istiyoruz. Kanaatimizce gerçeğe ulaşmak için ancak bununla yükümlü kılındık."⁶ Bundan sonra kıyası ikiye ayırmaktadır: "Birinde olay (fer'), aslın anlamında olur ve bunda kıyas farklılık göstermez; diğerinde ise, olay, birkaç asl'a benzer. Bu durumda o, daha çok elverişli olan ve daha çok benzerlik gösteren asl'a kıyas yapılır. İşte burada kıyasçılar, bazen ihtilaf ederler."⁷ Görüldüğü üzere kıyası da; illet kıyası veya şebeh kıyası şeklinde ikiye ayırmaktadır. Diğer bir yaklaşıma göre ise ikinci kıyas "kıyas bi galebeti'l-esbâh" şeklindedir.

Burada içtihadın kıyas olarak değerlendirildiği ve bu yöntemle nassın dışında yöntem ve üslup birliğinin ancak kıyas içtihadı ile sağlanabileceğine kuvvetli vurgu yaptığı görülmektedir. İmam Şâfiî'nin aslında konuyu farklı değerlendirdiği, pratik uygulamalarının ve er-Risâle'deki diğer beyanlarının buna işaret ettiğine dair isabetli yaklaşımlar bulunmakla birlikte⁸, kıyas başlığı altında zikrettiği bu görüşlerin onun asıl kanaatini yansıttığı düşünüldüğü için bu esas alınacaktır. Konu ile ilgili oryantalist söylem ve buna mukabil daha bütüncül yaklaşım ve değerlendirmelerin var olduğu bilinciyle bu görüşün ortaya çıkış nedenleri ve vardığı noktaya kısaca işaret edilecektir.

⁵ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî; *er-Risâle*, çev.:Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan, TDV, Ankara, 1996, s. 257.

⁶ Şâfiî, a.g.e., s. 260

⁷ Şâfiî, a.g.e., s. 258

⁸ Bkz. Soner Duman, "Şâfiî'nin Hukuk Metodolojisinde Kıyas Kavramının Anlam ve Kapsamı", Ekev Akademi dergisi, Yıl: 14, Sayı: 42 (Kış 2010); , Abdurrahman, Candan, *İmam Şâfiî'nin Kadim ve Cedit Görüşleri*, Vadi Grafik, Ankara, 2017, s. 39-41.

İmam Şâfiî, naslardan hüküm çıkarma ameliyesini sistematize etme, anlaşılabilir usûlî kaidelere bağlayarak kişisellikten kurtarmaya çalışma anlamında ciddi çaba göstermiştir. Aslında bu doğrultuda bir yöntem arayışı ondan önceki dönemlerde de vardı. Ancak bunu sistematik olarak ortaya koyarak savunması onu ön plana çıkarmıştır. İmam Şâfiî idari ve ilmî alanda usûlî bir birliktelik arayışının ancak bu şekilde gerçekleşebileceğine kanaat getirerek bu yöntemi benimseyip önermesi dönemselsel ve düşüncelsel olarak yerinde ve isabetli olduğu hususunda herhangi bir tereddüdümüz bulunmamaktadır. İçtihat faaliyetini yürütenlerin başvuracağı imkânların başında kıyasın olması gerektiği hususunda ortak bir düşünce bulunmaktadır. Ancak pratikte ortaya çıkan yeni olay ile hükmü aktarılacak nass arasında kurulacak bağ ile ilgili şartlar, yöntemler ve esaslardan oluşturulan seremoni kıyası ve neticede içtihat imkânını oldukça daraltacaktır. Nitekim genel anlamda bu konuda görüş beyan eden usûlcülerin 'illet' konusunda hassasiyetlerinin zaman içinde artması ve her dönemde farklı şart ve özelliklerin ilave edilmesi kıyası, neredeyse nazari bir bahis haline getirmiştir. İçtihadta olan ihtiyaçtan mülhem olarak kıyas yönteminin şekillenmesi ilk dönemlerde söz konusu olan endişelerin giderilmesi anlamında önemli bir işlev görmüştür. Ancak bağlamda şu söylenebilir: Yorum veya fıkıh dilinde içtihat, kendi varlığının ve aidiyetlerinin farkında olan zihinler tarafında devam etmesinin gerekli olduğu gerçeğinden sonra insanî gereksinimler ve hayatta ortaya çıkan bireysel ve toplumsal ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçların giderilmesi için bir gerekliliktir. Bu anlamda içtihadın akıl sahibi insanın şartlar ve durumlar karşısında uyum arayışının bir sonucu olduğu söylenebilir. Yorum yapılırken temel referans kaynakların yapısı dikkate alındığı gibi zorunlu olarak zaman ve mekân olguları da dikkate alınır. Kaynakların kendisi birinci ve vazgeçilmez temel kaynaklar olmakla birlikte lafız ve lafzın imkânları da aynı şekilde önemli bir fonksiyona sahiptir. Zaman ve mekân faktörüne gelince ilerleyen zaman ve farklı mekânlarda muhataplar değişmektedir. Bu iki faktörün değişmesiyle birlikte yorum ve ihtiyaçlara olan ihtiyaç da eş zamanlı olarak artmaktadır. Farklı zaman ve mekânlarda var olan mensup/müçtehitler kendi tecrübe ve yorumlarını katarak bir varoluş ihtiyacı hissetmektedirler. Hakikatte zaman ve

mekâna bağlı hissedilen bu yorum/içtihat ihtiyacını Hz. Peygamber öngörmüştür.⁹ Buna yönelik olarak farklı memleketlere kendisini temsilen gönderdiği ashabına bu yönde telkinlerde bulunduğu gibi İbn Abbas'a tafakkuh/yorum gücünü vermesi için Allah'a dua etmiştir¹⁰. Bu gerçeğin bilinci ile kıyas ve diğer sınırlandırıcı unsurların gerekliliği hususu göz ardı edilmeden, fıkha hayatiyet ve canlılık getirilmesi gayesine matuf olarak var olan ancak istenilen anlamda pratiğe yansı(tı)lmayan içtihadın uygun birtakım araçlarla gündeme getirilmesi önem arz etmektedir.

II İçtihat Kapısının Kapanmışlığı

Hz. Peygamber hayatta iken karşılaşılan meseleler doğrudan ona sunulurdu. Bazı konularda ayet nazil olsa da çoğunlukla Hz. Peygamber vahyin kontrolünde sorunları çözümlerdi. Konuları bütün boyutlarıyla değerlendirir, yorumlar ve gerektiğinde detaylı açıklamalar yapardı. Hz. Peygamberin içtihatları vahiy kontrolünde olduğu için sonuçları isabetli idi. Bu şekilde içtihadı başvurarak bu alandaki örnekliliğini pratik olarak gösteriyordu. İrtihalinden sonra sahabe onun gösterdiği yöntemde geri kalmadı. Hz. Ebu Bekir döneminden itibaren içtihatlarla bulunarak dinin Kur'ân ve Sünnet eksenli anlayışı genişleterek hayattan kopmamasını temin ettiler. Özellikle Hz. Ömer'in hilafeti döneminde ortaya koyduğu yorum/içtihat geleneği¹¹ hâlâ Müslümanların en önemli örnekleri arasında yer almaktadır.

Bu gelenek tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn döneminde de devam etti. Zaman içinde sosyal şartlar ve siyasal yapılanmada görülen değişime/gelişime paralel biçimde fikhî yorumlar nazarî bir yapıya dönüşerek devam etmiştir. İlk dönemlerde ehl-i re'y ve ehl-i hadis şeklinde oluşan iki ana akım, sonraki aşamada bu iki temayül esas olmakla birlikte fıkıh, fetva, içtihat, yorum faaliyetleri çerçevesinde doktriner bir yapıya dönüşmüştür. Irak/Kûfe'de İmam Ebu Hanife ve talebeleri ehl-i re'y geleneğini, Medine'de ise İmam Malik ehl-i hadis geleneğini yorum ve katkılarıyla ekol haline getirerek muhkemleştirmiştir. Bunlardan sonra daha çok ehl-i hadise yakın olan İmam Şâfiî her ikisini bir araya getirmeye çalışarak orijinal/sentezci bir yaklaşım

⁹ Tirmizî, Ahkâm, 3; İbn Hanbel, V, 242.

¹⁰ Buhârî, Vudu', 10; Müslim Fazailü'z-Sahâbe, 138.

¹¹ Abdülkerim, Zeydan, *el-Medhal*, Bağdat, 1968, s. 101-102.

sergilemiş, İmam Ahmet b. Hanbel ise daha çok ehl-i hadis geleneğine mutabık bir şekilde tedvin faaliyetini sürdürmüştür. Bu fakihlerin ilim halkaları zaman içinde genişleyerek doktrin haline gelmiş ve günümüze kadar devam etmiştir. Bu zikredilen âlimlerin dışında, günümüzde de takipçileri olmayan, ancak kaynaklarda temel yaklaşım ve yorumları nakledilen birçok değerli ilim ehli de yetişmiştir.

Bu ekoller zaman içinde yorum/içtihat faaliyetini mezhep dairesi ile sınırlandırarak muhkemleştirip sistematize ettiler. Bu mekteplerin olduğu dönemlerde re'y, hadis ekseninde derinlikli münazaraların önü açık olmakla birlikte, zaman içinde mezhep/ekol anlayışının yaygınlaşmasıyla içine kapanarak mezhebi yöntem ve usûlle yetinilmiştir. Doktrin haline gelen fıkıh mezhepleri zaman içinde insanların ihtiyaç duyabilecekleri birçok nazari konuyu da değerlendirerek mezhep eksenini ileriye dönük bir şekilde geliştirmişlerdir.¹²

Bu şekilde ayrıntılı bir müktesebat oluştuktan sonra, mezhep içinde tedvin, metin ve şerh şeklinde çalışmalar ile yetinilmiştir. Fıkıh mezheplerinin olduğu dönemden sonra münazara esaslı yeni görüş ve yaklaşımlardan ziyade mezhep yöntem ve sınırlarına bağlı kısmî içtihatlar görülmekle birlikte, çoğu birbirinin tekrarı veya kısaltmasından müteşekkil eserler ortaya konulmuştur. Eserler muhteva ve yaklaşım itibarıyla birbirine yakın olsa da fakihlerin kendilerine has üslup ve ifadelerini içermesi ve kısmen ilave olarak değerlendirilebilecek az sayıdaki bazı konularda kendi yaklaşımlarını da yansıtması bakımından önemi haiz niteliktedir.

Bu dönemden sonra hicrî IV. (X) asır orijinal yaklaşımların veya müstakil müçtehitlerin ortaya çıkmamasının temel nedenlerinden birinin "içtihat kapısının kapanmışlığı" meselesi olduğu dillendirilmektedir. Konuyla ilgili detaylı araştırma yapılması gerektiğinin bilincinde olarak anılan yüzyılın sonlarından itibaren mezheplerin teşekkül sürecinin tamamlanmasıyla birlikte bu görüşün zımnen veya fiilen dile getirildiği görülmektedir.¹³

¹² Nadiye Şerif, Ömeri, *İçtihadın Boyutları*, Akabe Yay. İstanbul, 1999, s. 305

¹³ Hüseyin Cisri Efendi, *Risale-i Hamidiyye*, Bahar Yay., 1980, s. 434-440.

İslâm hukukunun teşekkül döneminde ortaya çıkan *mutlak içtihat* ehlerinden sonra hiçbir bir kimsenin gerekli vasıflara sahip olamayacağı şeklinde bir düşünce yerleşmeye başlamıştır. Mutlak içtihat anlamında yani yeni yöntem ve üslup ortaya koyma ile ilgili olduğu belirtilen bu görüşün, mezheplerin teşekkülünden sonra hâkim olan yaklaşımların dışında farklı özgün görüşleri de sınırlandırıp sınırlandırmadığı hususu tartışma konusudur. Hicrî III. (IX.) yüzyıldan itibaren İmam Şâfiî'nin akıl yürütme, yorum veya re'yi sistematik, formel kıyas anlayışıyla sınırlandırmasının ardından Ahmet b. Hanbel ve talebelerinin mutezile ve mutezile oldukları iddia edilen re'y ehline karşı sistematik bir baskı uygulamaları ve neticede ahad haber merkezli bir anlayışın ortaya çıkması içtihat kapısının kapanmışlığı olgusunun farklı tezahürü olarak değerlendirilebilir. Hakikatte anılan dönemde isimlendirme olmazsa da re'yin sınırlandırılması, mutezili görüşlerin yasaklanması, tek otoritenin ahad rivayetlerde saklı olduğu yaklaşımı söz konusu bakışın farklı tezahürlerindedir.

Temel kaynaklarda içtihat kapısının kapanmışlığı başlığı altında bir konunun veya konular altında bir isimlendirmenin ne zaman başladığı ile ilgili olarak ortaya konulan özel çalışmalarda farklı görüşler dile getirilmiştir. Bu konuyu son dönemlerde sık sık dile getirerek bazı sonuçlara ulaşmak isteyen Joseph Schacht'a göre İslâm hukuku, bir sistem olarak hicri birinci yüzyıl ile ikinci yüzyılın başlarında ortaya çıkmıştır. Bu dönemlerde fakihler serbest bir içtihat metodu ile hareket etmişlerdir. Herhangi bir sınırlama söz konusu olmaksızın yeterli düzeye gelen herkes içtihat yapabilmıştır. Herhangi bir sınırlama olmaksızın, yeterli düzeyde bilgisi olan herkese *icthâh kapısı* açıktı. Mezheplerin oluşum süreçlerini tamamlamaları ile birlikte bundan sonra gelenlerin içtihat edemeyecekleri, içtihat etme hakkının sadece ilk dönem fakihlere ait olduğu düşüncesi hâkim oldu.¹⁴ Ona göre Hicrî IV. (X) yüzyılın başlarına gelindiğinde "*bütün ekollerin bilginleri, bütün ana meselelerin enine boyuna ele alınıp halledildiğini anladıkları anda istenilen noktaya ulaşılmış ve ondan sonra herhangi bir kimsenin hukukta mutlak içtihat yapmak için gerekli*

¹⁴ Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara, 1986., s. 79.

vasıflara sahip olabileceğinin düşünülmemeyeceği, gelecekteki bütün faaliyetlerin izah, tatbikat ve daha çok doktrinin ilk vazedildiği şekil ile yorumlanması gerektiği tarzında bir icmâ', yavaş yavaş kendisini göstermiştir."

Daha sonra içtihat kapısının kapanmasıyla da bu durum tamamıyla taklide yol açmıştır.¹⁵ Netice olarak Schacht belirtilen dönemden itibaren h. IV(X) asrından itibaren içtihat kapısının kapandığını, İslâm hukukunun erken devirlerde teşekkülünü tamamladıktan sonra asırlarca değişmeden devam ettiğini, hukukun değişmez katı kurallar bütününe dönüştüğünü ve bu durumun teori-pratik gerilimini ortaya çıkardığını iddia etmektedir.¹⁶

Konuyla ilgili yapılan değerlendirmelerde dört büyük sünni mezhebin kurucu imamları kendi dönemlerine kadar gelen ilmi geleneği bütün yönleriyle değerlendirip tutarlı, sistematik bir yöntem ile birlikte bir yapı oluşturdular. Zaman içinde kimlerin içtihat edebileceği ile ilgili olarak kimsenin mutlak içtihat etmeye ehil olmadığı şeklinde bir anlayış olmuştur.¹⁷ Kendi usulünü oluşturma ve şer'î konuların tamamında fetva verme özelliğinin mutlak müçtehidin ayırt edici özelliği olması, başarılacak işin klasik dönem açısından zorluğu dikkate alınırsa mutlak içtihat kapısının kapanması düşüncesinin de başlangıcı sayılabilir. Çünkü h. III.(IX.) yüzyılın sonlarından itibaren o dönemlerde hâkim perspektif açısından usûl konularına ilişkin söylenebilecek pek fazla bir şey kalkmamıştır.¹⁸ Konu ile ilgili müstakil çalışma ortaya koyan Wael b. Hallaq da konuyu bu çerçevede değerlendirmiştir. O "*Was the gate of ijtiihad closed?*" isimli bu makalesinde¹⁹; içtihat kapısının kapandığı iddiasının dayanaksız olduğunu, kronolojik olarak hicri IV. yüzyıldan itibaren sonraki dönemlere doğru bir literatür incelemesi yapıldığında içtihat edebilecek fakihlerin neredeyse bütün zamanlarda mevcut olduğunu, hicri beşyüzlere kadar içtihat kapısının kapanması ile ilgili herhangi bir söz, kavram veya

¹⁵ Schacht, s. 79.

¹⁶ Mürteza, Bedir, "*Oryantalizm ve İslâm Hukuku*", İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, Konya, 2004, sy.4; s. 21-22; Kamil, Yelek, "*İçtihat Kapısının Kapallığıyla İlgili Söylemler: Joseph Schacht ve Wael b. Hallaq Örneği*", İslâm Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Samsun 2016, Sayı: 2, s. 78

¹⁷ Yunus, Apaydın, *İslâm Hukukuna Giriş*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2010, s. 142-143

¹⁸ Apaydın, "İçtihat", DİA, XXI, s. 443.

¹⁹ Wael b. Hallaq, "*Was the Gate of Ijtihad Closed?*", *International Journal of Middle East Studies*, London-New York 1984, C.XVI, s. 3-41

ifadenin olmadığını, içtihat kapısının hiçbir zaman kapanmadığını, mezheplerin teşekkülünden sonra furûu fikhî geliştirmek için içtihat faaliyetlerinin değişik şekillerde devam ettiğini belirtmiştir.²⁰

Hakikatte kısmen bu söylemin doğru olduğu, içtihada temkinli bir bakışın, hatta sınırlandırmanın olduğu, ancak bu durumun "mutlak içtihat" için olduğu belirtilmiştir. Bunun dışında dar kapsamda mezhep sistematigi esas alınarak ihtiyaç duyulan konularda içtihat amelîyesinin devam ettiği ve bunun hiçbir şekilde kesintiye uğramadığı, mezhep müçtehitlerinin hazırladığı "vakîât", "nevâzil", "fetavâ" kitaplarının bunun güzel örnekleri olduğu belirtilmektedir. Bu kitaplarda içtihat ile ilgili güzel yaklaşımlara dair örnekler de verilmektedir.²¹

İçtihat kapısının kapanmışlığı ile ilgili verilen iki temel yaklaşım zikredildikten sonra şu söylenebilir. Birinci görüş sahiplerinin belirttikleri gibi mezhep müntesiplerinin içtihat ve içtihat yapabilecek kişilerle ilgili yaptıkları değerlendirmelerde içtihada gerek olmadığı veya bunu yapabilecek kişilerin bulunmadığı yönünde bir yaklaşım sergiledikleri açık bir şekilde görülmektedir. Buna ilave olarak pratikte de yaygın bir şekilde mezhep vurgusunun yapılması, belirlenen mezheb yönteminin dışına çıkılmaması gerektiğine işaret edilmiştir. Söylenmesi gereken sözlerin daha güzel bir şekilde zaten ifade edildiğinin sık sık tekrarlanması, fitne ve fesadın yaygınlaşmasından dolayı istismar, enaniyet, haddi aşma ihtimaline karşı mevcudu muhafaza etmenin evla olduğu anlayışı çoğu zaman yeni yorum ve yaklaşımla ortaya çıkmak isteyenlerin önüne bariyer olmuştur.

Konu ile ilgili değerlendirmelerde bulunan Emir es-San'ânî (v. 1182/1768) bazı müçtehitlere atfen şöyle demektedir: "Râfîî (v. 623/1226) bütün insanların

²⁰ Yelek, a.g.m., s. 87.

²¹ Ayten Erol, "Fıkıh İlmine Kaynak Olarak Osmanlı Türkçesi Fetvaların Değeri", Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, *Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Özel Ofset Basın Yayın Mat. Rek. İnş. Tur. San. Ltd. Şti., Ankara 2016, s. 264.

Bununla ilgili olarak Semerkandî'nin yaklaşımı güzel bir örnek olarak verilebilir: "Mezhep imamları döneminde olmayan hadiseler ne biter ne de tükenir. Bir insan yüklerle dolu kitap edinse ve müteahhirîn ve müteahhirîn fakihlerin görüşlerini tamamen ezberlese, yanındaki kitap ve ezberlediği bilgiler içinde bulunmayan, ictihâd yoluyla hükmünü araması gereken yeni bir mesele ile karşılaşabilir." (Bkz.: es-Semerkandî, *Fetâva'n- nevâzil*, vr. 2b. Benzer ifadeler için bk. el-Keşşî, *Mecmû'u'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkıât*, vr. 1a.)

bugün müçtehit olmadığı hususunda neredeyse ittifak halinde olduğunu belirtmiştir. Zerkeşî (v. 794/1392), Râfîî'nin bu görüşünü Gazzalî'den (v. 505/1111) veya Râzî'den (v. 606/1210) aldığını²² ancak ittifak lafzını zikretmesinin ilginç olduğunu, çünkü kendileri ile Hanbeliler arasında her asırda bir müçtehit bulunması hususunda ihtilaf bulunduğunu, belirtmiştir.²³

Buna benzer olarak Hanefilerin büyük çoğunluğunun, Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Züfer b. Hüzeyl, Muhammed b. Hasen, Hasen b. Ziyâd el-Lü'lü'den sonra içtihat yapılamayacağı kanaatine sahip olduklarını, aynı şekilde Malikî fakihlerinden bazılarının da hicri ikiyüzlerden sonra içtihat yapılamayacağını belirttikleri, bazı Şâfîî fakihlerinin de Şâfîî'den sonra içtihat yapmanın caiz olmadığını, diğer bazılarının da Süfyân es-Sevrî, Evzâî, Vekî b. Cerrâh ve Abdullâh b. Mübârek'ten sonra içtihat yapılamayacağını belirttiklerini aktarmıştır. Bunun yanı sıra aralarında Âmidî (v. 631/1233), İbnü'l-Hâcib (v. 646/1249), İbnü'l-Hümâm v. 861/1457) gibi farklı mezheplere mensup birçok usûlcünün de her asırda bir müçtehit gönderilmesinin gerekli olmadığı belirterek bu görüşleri teyit ettiklerine işaret etmiştir.²⁴ Buna benzer bir şekilde "artık müçtehidin kalmadığı", "ilk dönemlerden sonra içtihat yapılamayacağı" vb. şekilde içtihat kapısının kapandığına işaret eden birçok ifade görülebilir.²⁵

İçtihat geleneğinin devam etmesinin bir ihtiyaç olduğunu düşünen ve bu ihtiyaca sürekli cevap verilmesi gerektiğinin farkında olan âlimler içtihadın kapanmışlığı meselesini yukarıda kısmen belirtilen hususlara ilave olarak şu hususları ihtimal dâhilinde kabul ederek hareket etmişlerdir: 1-Sedd-i zeria kapsamında, benimsenen, kabul gören fıkıh ilkelerinin hafife alınması ve kişisel heveslere alet edilmesi ihtimalinin önüne geçme. 2-Fesadü'z-zaman anlayışı çerçevesinde asr-ı saadetten uzaklaştıkça hassasiyetler zayıfladığı için kişisel yorumların önüne geçme. 3-Müdevven ve makbul mezheplerin görüşleri esas

²²Ebu Abdullâh Bedruddîn ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fi usûli'l-fıkh*, Darü'l-kütübi'l-ilmîyye, by., 1994, VIII, 240 VIII/240. (أَنَّهُ لَا مُجْتَهَدَ الْيَوْمَ وَلَعَلَّهُ أَخَذَهُ مِنَ الْإِمَامِ الرَّازِيِّ)

²³Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâîl es-San'ânî,, *İrşâdü'n-nükkâd ilâ teysiri'l-ictihâd*, thk.: Salahuddin Makbul Ahmet, Darü's-Selam, Kuveyt, 1405, I, 28. أَلْخَلَقَ كَالْمُتَّفَقِينَ عَلَى أَنَّهُ لَا مُجْتَهَدَ الْيَوْمَ

²⁴ San'ânî, a.g.e., I, 28 لَيْسَ لِأَحَدٍ أَنْ يَخْتَارَ بَعْدَ أَبِي حَنِيفَةَ وَأَبِي يُوسُفَ وَزُفَرَ بْنِ الْهَدَيْلِ

²⁵ Bkz. Ebu Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Ravzatu't-Talibin*, thk.: Züheyr eş-Şaviş, el-Mektebetü'l-İslâmi, Beyrut, 1991, XI, 91. وَلِأَنَّ النَّاسَ الْيَوْمَ كَالْمُجْمَعِينَ عَلَى أَنَّهُ لَا مُجْتَهَدَ الْيَوْمَ؟
Ebü'l-Berekât Nu'man b. Muhammed el-Alûsî,, *Celaü'l-Ayneyn fi Muhakemeti'l-Ahmedeyn*, Matbaatü'l-Medeni, byy., 1981, I, 195.

alınarak, kontrol edilemeyecek tefrika ve kayboluşa kadar gidecek olan görüş karmaşasının önüne geçme. 4-Zaman içinde farklı siyasi iradelerin fakihlerden uygun olmayacak şekilde fetva istemelerinin önüne geçme 5-En kolay ve pratik yöntemin var olan/makbul yöntem olduğu varsayımı. Bu görüşte olan fakihler bu ve diğer nedenlerden dolayı içtihat kapısının kapalı olması gerektiği düşünmüşlerdir.²⁶

Netice olarak fakihlerin büyük bir kısmında içtihat kapısının kapalı olduğu kanaatinin zımnen doğru olduğu, bunun tarih boyunca farklı alanlarda uygulandığı görüşü dikkate alındığında içtihat ve yorum konusunda, fakihlerin neredeyse tamamının anılan gerekçelerden hareketle bir hayli çekimser oldukları, içtihat taraftarı olanların da toplumsal baskı ve karşılaşabilecekleri muhalefetten dolayı rahat hareket edemedikleri, görüşlerini beyan edenlerin de savunmacı, korumacı reflekslerden dolayı kabul görmedikleri söylenebilir. Var olmanın, alternatif sunmanın, güven ve övgünün kaynağı orijinal, isabetli ve ötelemeyen bir yorum olduğu genel kabul gördüğü halde istenmeyen hakikatte benimsenmeyen bir tavrın genel anlamda uygulandığı görülmektedir. Bu tavrı ortaya çıkaran nedenler göz ardı edilmeden yeni arayışların, ortak akılla uygun yöntemlerin tespit etmesi zorunluluk halini almıştır.²⁷

Değerlendirme ve Sonuç

Sedd-u bâbi'l-ıçtihat dışında İmam Ebu Hanife'nin en önemli istidlal yöntemlerinden olan istihsan da vefatından sonraki dönemlerde yoğun eleştirilere maruz kalmış ve sonradan gelen müçtehitler tarafından aynı şekilde kurallı bir içtihat ameliyesi olduğu dile getirilerek ilk dönemlerde fıkha getirdiği yorum potansiyeli oldukça azalmıştır.

Bunun dışında kalan diğer yorum yöntemlerinin de aynı şekilde düzenleme, düzeltme çabaları ile kaide ve kurallarla açıklanması usûl'l-fıkhî teorik bir kurallar manzumesine dönüştürmüştür. İslâm fıkında yorum geleneğinin çok güzel yöntemleri olan makâsîd, ıstılah gibi yöntemlerin de usûl derslerinin

²⁶ Bkz Ali, el-Hafif, *Ahkâmü'l-müamelatî's-şer'îyye*, Darü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 2008, s. 24-25

²⁷ Harun, Çağlayan, " *Sosyolojik Açıdan Müslüman İlahî Adalet Algısı*", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 2016, Cilt 5, Sayı 4, ss. 771.

temel konularından biri olmanın ötesine geçmemesi, yorumlama faaliyetinin tarihte icra ettiği aktif, yönlendirici, çözüm mercî olma vasfını zayıflatmıştır.

İlk dönem İslâm hukuk geleneğinde yorum geleneği hayat ile birlikte seyrediyordu. Katı bir formülasyona dayanan rasyonel bir yapıdan ziyade meydana gelen problemlere çözüm bulma, hayattan kopmama anlayışı hâkim idi. Süregelen toplumsal hayat ile birlikte devam eden fıkıh anlayışı fıkha bir hayatîyet ve kabul edilebilirlik katıyordu. Yapısal olarak sorunların çözümünü öngörmek, zaman içinde meydana gelebilecek meseleleri var sayarak zihinsel bir kurgu ile sorunları çözüme kavuşturmaya çalışmak, sorunu olmadan önce çözmeye çalışmak örnek olma bağlamında olumlu olmakla birlikte sonraki dönemlerde bir rehavet oluşumuna neden olabilir. Teorik, zihinsel bir çaba ile üretilen problemleri çözmeye çalışmak, düşünme ameliyesinin hayattan kopmasına sebebiyet verebilecektir. Hayat ile birlikte var olan, tüm zaman ve mekânlarda uygulanabilirlik durumu zedelenebilecektir. Müslüman müçtehitlerin zihinlerin hayata dair güncel çözüm önerileri sunmaları, bulunulan ortamda söz sahibi olmalarını sağlayacaktır.

Bahsi geçen başlıklarda yorumun önüne konulan bariyerlerin temel gerekçesinin ulemadan tevarüs eden bilgi birikimini koruma ve muhtemel dejenerasyonu önleme maksatlı olduğu belirtilmişti. Neticede sürekli tedirgin ve korumacı bir zihin yeni yorumlara karşı temkinli, hatta reaksiyoner bir tavra dönüşebilir. Yeni yorumların maksat ve gayesini tespit etmenin zorluğu da bu duruma ilave edilince büsbütün içine kapalı muhafazakâr bir yapı ortaya çıkmaktadır. Muhafazakâr yapı temel kaynakları sağlam ve açık olan bir dinin mensupları için elbette gerekli bir husustur. Ancak bunun büsbütün şekil ve seremonik bir yapıya dönüşmesinin sorgulanması faydalı olacaktır.

Yeni ortaya çıkan realist yaklaşımların söyleyen ve söylenenin tespitleriyle ilgili değil, hep işaret edilen gerekçelerle reddedilmeye namzet kabul edilmesi karşılaşılan problemleri çözüme yolunda bir katkı sağlamayacaktır.

Hep kendinden emin, problemleri çözmüş, sağlam kaleler inşa etmiş bir eda ile gelişmelere kapalı muhkem kalesinde savunma pozisyonunda bulunmak, farklı bakış açılarına reaksiyoner bir tepki sergilemek söz hakkını istememe anlamına gelebilir. İslâm hukuku bireylerin hayatını her zaman düzenleme ve

diğer insanlara örnek olma ve birey ve toplumların karşılaşacakları sorunlara alternatif çözüm üretecek dinamik bir yapı öngörmektedir.

Hız. Peygamber döneminden günümüze kadar devam eden süreçte içtihadın erdem ve hayatiyetin kaynağı olduğu kabul edilmektedir. Ancak pratiğe yansımaları hususunda ifade edilen durumlardan mütevellit çekincelerin olduğu da bilinmektedir. Genel olarak bütün ilimlerde özel olarak da fıkhıta salt-gerçek olarak kabul edilen içtihadın istenilen ve teşvik edilen bir husus olduğu gerçeğidir. "Hâkim hüküm verip içtihat ettikten sonra isabet ederse iki sevap hata ederse bir sevap alır"²⁸ hadisi bunun en iyi ispatıdır. İyi niyetle içtihat edenin hatası bile sevap kazandırır. Hataya düşme endişesi, aşırı ihtiyat ve çekingenlik yeni yaklaşımların önüne geçebilmektedir. Hâlbuki imar etmeye, daha isabetli karar verme esaslı içtihat müçtehidini düşünmeye, yorum yapmaya katkı sunmaya teşvik eder. Bu neticesinde fıkıh geleneğinde icma ile sabit olduğu belirtilen "içtihat, içtihat ile nakz olunamaz"²⁹ kaidesi yukarıda zikredilen hadisin pratiğe yansıyan bir yönüdür.

Özellikle gündemi meşgul eden, faiz, teşvik kredisi, devlet desteği, zekât ile ilgili konular, bazı tıbbî problemler, temel iktisadî konular, güncellenemeyen akit teorisi vb. hususlarda sadr-a şifa bir şekilde ekleme olmayan, haramı meşrulaştırma amacı taşımayan durumlarda farklı yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu ve benzeri konularda mezhep imamlarımızın ve ondan sonra gelen değerli fakihlerin yaklaşımlarını okuma, istifade etme çok güzel hatta gerekli bir yaklaşımdır. Geçmişle irtibatını koparanlar yeniye dair bir söz söyleme hakkını kaybederler. Ancak şu husus da göz ardı edilmemelidir, türastan istifade etmek ile türası görüş ve yorumların tek ve vazgeçilmez meşruiyet şartı kabul etmek çalışmaların istenilen seviyeye gelmesini sağlamayacaktır. Zorlama bazı yöntemlerle çok güncel olan bazı konuların eski fûru' kaynaklarında yer alan bazı ibarelerle meşrulaştırılması çalışılması yeni ve isabetli yorumların gelişmesine yardımcı olmayacağı gibi düşüncel zenginliğe katkı de sunmayacaktır.

²⁸Ahmed İbn Hanbel, Müsned, H. No: 17816; Şâfiî, *el-Müsned*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts., s. 244.

²⁹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkam*, DİB, İstanbul, 2016, I, 73.

Fıkıh alanında verimli, anlamlı, dönüştürücü bir anlayışın geliştirilebilmesi için yorum geleneğinin konusal anlamda daraltılarak devam ettirilmesi, temel bilgiler verildikten sonra dar alanda detaylı bilgi sahibi olan bireylerin yetiştirilmesi, disiplinler arası iletişimin artırılması, bu faaliyetin kurumlar marifetiyle icra edilmesi, siyaseti şer'iyeye ve genel anlamda makâsîd düşüncesinin belirleyici bir tarzda konularla birlikte değerlendirilmesi gibi öneriler, yorum geleneğini canlandırma imkânını sağlayabilecektir.

KAYNAKÇA:

Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, DİB, İstanbul, 2016.

Alûsî, Ebü'l-Berekât Nu'man b. Muhammed, *Celaül-Ayneyn fi Muhakemeti'l-Ahmedeyn*, Matbaatü'l-Medeni, byy., 1981.

Apaydın, "İçtihad", *DİA*, XXI, 432-445.

Bedir, Mürteza, "Oryantalizm ve İslâm Hukuku", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2004.

Candan, Abdurrahman, *İmam Şâfiî'nin Kadim ve Cedit Görüşleri*, Vadi Grafik, Ankara, 2017.

Çağlayan, Harun, "Sosyolojik Açıdan Müslüman İlahî Adalet Algısı", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2016, Cilt 5, Sayı 4, ss.766-779.

Dönmezer, Sulhi, ve Sabri Erman, *Nazarî ve Tatbikî Ceza Hukuku*, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1997.

Duman, Soner, "Şâfiî'nin Hukuk Metodolojisinde Kıyas Kavramının Anlam Ve Kapsamı", *Ekev Akademi dergisi*, Yıl: 14, Sayı: 42 (Kış 2010).

el-Hafif, Ali, *Ahkâmü'l-müamelati's-şer'iyeye*, Darü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, 2008.

Erol, Ayten, "Maslahat Bağlamında İslâm Hukuku'nun Değişim ve Gelişim Metodolojisi", *İslâmî İlimlerde Maslahat*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2017.

-----, "Fıkıh İlimine Kaynak Olarak Osmanlı Türkçesi Fetvaların Değeri", Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi, *Bütün Yönleriyle Osmanlıca ve Mirası Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Özel Ofset Basın Yayın Mat. Rek. İnş. Tur. San. Ltd. Şti., Ankara 2016.

-----, "Toplumsal Değişim ve Gelişimde İslâm Hukuku'nun İctihat Aracı Olarak Mürsel Maslahatlar (Mesâlih-i Mürsele)", *İslâmî İlimlerde Maslahat*, Gece Kitaplığı Yayınevi, Ankara 2017.

Görgün, Tahsin, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'alesi*, İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi: 46, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2005.

Hüseyin Cisri Efendi, *Risale-i Hamidiyye*, Bahar Yay. 1980.

Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Mehmet Dağ-Abdülkadir Şener, Ankara, 1986.

Köprülü, Bülent, *Medeni Hukuk-Genel Prensipler-Kişinin Hukuku*, İÜHF Yayını, İstanbul, 1984.

Nevevî, Ebu Zekeriyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *Ravzatu't-Talibin*, thk.: Züheyr eş-Şaviş, el-Mektebetü'l-İslâmi, Beyrut, 1991.

Ömeri, Nadiye Şerif, *İctihadın Boyutları*, Akabe Yay. İstanbul, 1999.

San'ânî, Ebû İbrâhîm İzzüddîn Muhammed b. el-İmâm el-Mütevekkil-Alellâh İsmâil, *İrşâdü'n-nükkâd ilâ teysiri'l-ictihâd*, thk.: Salahuddin Makbul Ahmet, Darü's-Selam, Kuveyt, 1405.

Şâfiî, Muhammed b. İdris, *el-Müsned*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

Şâfiî, Muhammed b. İdris; *er-Risâle*, çev.: Şener, Abdulkadir, Çalışkan İbrahim, TDV, Ankara, 1996.

Wael b. Hallaq, "Was the Gate of Ijtihad Closed?", *International Journal of Middle East Studies*, London-New York 1984, C.XVI, s.31-41

Yelek, Kamil, "İctihat Kapısının Kapallığıyla İlgili Söylemler: Joseph Schacht ve Wael b. Hallaq Örneği", *İslâm Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Samsun 2016, Sayı: 2.

Yunus Apaydın, *İslâm Hukukuna Giriş*, *Anadolu Üniversitesi Yayınları*, Eskişehir 2010.

Zerkeşî, Ebu Abdullâh Bedruddîn Muhammed b. Abdullâh, *el-Bahru'l-Muhît fi usuli'l-Fikh*, Darü'l-kütübi, by., 1994.

Zevkliler, Aydın, *Medeni Hukuk-Giriş ve Başlangıç Hükümleri*, Savaş Yayınları, Ankara, 1992.

Zeydan Abdulkerim, *el-Medhal*, Bağdat, 1968.